

Norbert Elias

Het civilisatieproces

Sociogenetische en psychogenetische
onderzoekingen

*Vertaling: Willem Kranendonk, Han Israëls
en anderen*

Boom

Inhoud

Voorwoord bij de eerste uitgave 11

DEEL EEN

Veranderingen in het gedrag van de wereldlijke
bovenlagen van West-Europa 21

HOOFDSTUK I

De sociogenese van de begrippen 'civilisatie' en 'cultuur' 23

I *De sociogenese van de tegenstelling tussen Kultur en
Zivilisation in Duitsland* 25

- 1 Inleiding 25
- 2 De ontwikkeling van de tegenstelling in het begrippenpaar
Zivilisation en *Kultur* 30
- 3 Voorbeelden van de hoofse zienswijze in Duitsland 33
- 4 Middenklasse en hofadel in Duitsland 39
- 5 De verhouding van de Duitse middenklasse-intelligentsia
tot de hoofse bovenlaag: voorbeelden uit de literatuur 47
- 6 *Kultur* en *Zivilisation*: van klassentegenstelling tot nationale
tegenstelling 55

II *De sociogenese van het begrip civilisation in Frankrijk* 62

- 1 Bourgeoisie en hofadel in Frankrijk: de opkomst van het
begrip *civilisation* 62
- 2 De sociogenese van de fysiocratische leer en de Franse
hervormingsbeweging 68

HOOFDSTUK 2

'Civilisatie' als specifieke verandering van het menselijk gedrag 81

- 1 Geschiedenis van het begrip *civilité* 83
- 2 Omgangsvormen in de Middeleeuwen 92
- 3 Het probleem van de gedragsverandering in de Renaissance 105

- 4 Veranderingen in de eetgewoonten 125
 - Voorbeelden 125
 - Commentaar; Eerste groep 149
 - Manierenboeken en hun publiek 149
 - De opkomst en neergang van de begrippen *courtoisie* en *civilité* 152
 - De 'civilisatiecurve' in de eetgewoonten 155
 - De modellering van het taalgebruik in de hofwereld 160
 - De motivering van wat 'goed' of 'slecht' gedrag is 165
 - Commentaar; Tweede groep 169
 - Het eten van vlees 169
 - Het gebruik van het mes 175
 - Het gebruik van de vork 180
- 5 De veranderende houding tegenover de natuurlijke behoeften 183
 - Voorbeelden 183
 - Commentaar 190
- 6 Het neussnuiten 201
 - Voorbeelden 201
 - Commentaar 207
- 7 Het spugen 213
 - Voorbeelden 213
 - Commentaar 217
- 8 Het slapen 223
 - Voorbeelden 223
 - Commentaar 226
- 9 Veranderingen in de houding tegenover de betrekkingen tussen mannen en vrouwen 232
- 10 Veranderingen in de aanvalslust 259
- 11 Een blik op het ridderleven 276

DEEL TWEE

Veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen.
Ontwerp van een civilisatietheorie 293

HOOFDSTUK 3

De sociogenese van de westerse civilisatie 295

Inleiding

Overzicht van de hofsamenleving 297

Korte voorbeschouwing over de sociogenese van het
absolutisme 303

I *Mechanismen van feodalisering* 308

1 Inleiding 308

2 Centraliserende en decentraliserende krachten in het middel-
eeuwse heerschappijapparaat 310

3 De bevolkingsgroei na de Volksverhuizing 326

4 De sociogenese van de kruistochten 334

5 Interne expansie van de maatschappij: de vorming van nieuwe
organen en instrumenten 341

6 Enkele nieuwe elementen in de structuur van de middeleeuwse
maatschappij vergeleken met de Oudheid 349

7 De sociogenese van het feodalisme 355

8 De sociogenese van de minnezang en van de courtoise omgangs-
vormen 364

II *De sociogenese van de staat* 393

1 De eerste fase in de opkomst van het koningshuis: regionale
concurrentiestrijd en monopolievorming 393

2 Enkele verschillen in de ontwikkeling van Engeland, Frankrijk
en Duitsland 398

3 Het monopoliemechanisme 407

4 De vroege concurrentiestrijd in het kader van het koninkrijk 421

5 Nieuwe versterking van de centrifugale krachten: de kring van
concurrerende prinses 436

6 De laatste vrije concurrentiestrijd en de definitieve monopolie-
positie van de overwinnaar 455

7 De machtsbalans binnen het rijk. De betekenis daarvan voor de
centrale macht. Het ontstaan van het 'koningsmechanisme' 468

8 De sociogenese van het belastingmonopolie 512

HOOFDSTUK 4

Samenvatting. Ontwerp van een civilisatietheorie 539

- 1 De maatschappelijke dwang tot zelfdwang 541
- 2 Uitbreiding van de dwang tot vooruitzien en van de zelfdwang 559
- 3 Afname van de contrasten, toename van de variaties 563
- 4 De verhoofsing van de krijgers 571
- 5 De demping van de driften: psychologisering en rationalisering 584
- 6 Schaamte en pijnlijkheid 607
- 7 Sterkere binding van de bovenlaag, sterkere druk van onderaf 616
- 8 Overzicht 636

EPILOOG

Inleiding bij de Duitse heruitgave van 1969 652

Noten 703

Redactioneel nawoord 757

Register 759

Ter nagedachtenis aan mijn ouders
HERMANN ELIAS, in 1940 gestorven te Breslau
SOPHIE ELIAS, in 1941(?) gestorven in Auschwitz

Voorwoord bij de eerste uitgave

‘La civilisation... n’est pas encore terminée.’

(Het beschavingsproces... is nog niet ten einde.)

D’HOLBACH, *Système social*, 1774

Centraal in deze studie staan vormen van gedrag die typerend worden geacht voor de mensen van de westerse beschaving. Het probleem waar dit gedrag ons voor stelt is simpelweg het volgende. De westerse mensen hebben zich niet altijd zo gedragen; de manieren van doen die in onze ogen karakteristiek voor hen zijn en die tegenwoordig doorgaan voor datgene waar men ‘beschaafde’ mensen aan herkent, zijn niet van oudsher gegeven. Als zo’n beschaafd iemand uit deze tijd eens zonder meer kon terugkeren naar een voorbije periode van onze samenleving, zeg de middeleeuwse feodale fase, dan zou hij veel terugzien van wat hij vandaag de dag aan andere samenlevingen ‘onbeschaafd’ vindt. Het zou hem weinig anders te moede zijn dan wanneer hij zich gesteld zag tegenover de gedragingen van mensen uit hedendaagse niet-westerse feodale samenlevingen. Al naargelang van zijn omstandigheden en persoonlijke voorkeuren zou hij zich nu eens aangetrokken voelen door het minder gebonden, het opwindende en wildere leven van de maatschappelijke bovenlagen van voorheen, dan weer zouden de ‘barbaarse’ gebruiken, het gebrek aan hygiëne en de ruwheid van toen hem afstoten. En wat de ‘beschaving’ waarvan hijzelf deel uitmaakt ook voor hem betekent, hij zou in ieder geval heel duidelijk merken dat de samenleving die hij in die vervlogen periode van de Europese geschiedenis ontmoet niet in dezelfde zin en mate ‘beschaafd’ is als de westerse samenleving van tegenwoordig.

Waar velen dit tegenwoordig zullen beseffen, kan het overbodig lijken er nogmaals op in te gaan. Maar een en ander stelt een vraagstuk aan de orde dat de huidige generaties nog niet zo helder en duidelijk voor ogen blijkt te staan, terwijl het voor het inzicht in onszelf toch niet zonder betekenis is. Hoe heeft deze verandering, deze ‘beschaving’ zich in Europa eigenlijk voltrokken? Wat is er precies veranderd? En wat waren daarvan de drijvende krachten, de oorzaken of motoren?

Dit zijn de vragen die in deze studie centraal staan en aan de beantwoording waarvan zij beoogt bij te dragen.

Om een beter begrip van de hier aangesneden problemen mogelijk te maken, leek het, bij wijze van inleiding dus tot de eigenlijke probleemstelling, noodzakelijk eerst na te gaan met welke verschillen in betekenis en waardering het begrip 'beschaving' in Duitsland en Frankrijk wordt gebruikt, wanneer er respectievelijk van *Zivilisation* en *civilisation* sprake is. Dit geschiedt in Deel I, in hoofdstuk 1, en hetgeen daar naar voren komt kan dienstig zijn om de rigiditeit en de vanzelfsprekendheid waarmee in Duitsland 'cultuur' en 'civilisatie' tegenover elkaar worden gesteld enigszins te verzachten. Wellicht dat het ook in bescheiden mate ertoe kan bijdragen om vanuit historisch perspectief bij Duitsers enerzijds, bij Fransen en ook Engelsen anderzijds meer begrip te wekken voor de wijze waarop zij zich als volkeren gedragen. Maar uiteindelijk dient het tevens om bepaalde kenmerkende samenhangen in het civilisatieproces zelf te verduidelijken.

De eerste taak bij het zoeken naar een antwoord op de centrale vragen was beter in beeld te krijgen, *hoe* gedrag en affectiehuishouding van de mensen in Latijns-christelijk Europa sedert de Middeleeuwen langzaam veranderen. Daarmee houdt hoofdstuk 2 van deze onderzoekingen zich bezig. Op een eenvoudige manier en zo aanschouwelijk mogelijk wordt geprobeerd te laten zien hoe deze veranderingen kunnen worden begrepen als een *psychisch* beschavingsproces. Misschien lijkt de gedachte aan een psychisch proces dat zich over vele generaties uitstrekt, gegeven de huidige stand van het historisch denken, gewaagd en dubieus. Maar of de veranderingen in psychische habitus, zoals die in de loop van de Europese geschiedenis te constateren zijn, een bepaalde structuur vertonen en in een bepaalde richting gaan, is geen kwestie die louter theoretisch of speculatief kan worden beslecht. Alleen het historisch-empirisch onderzoek kan uitmaken in hoeverre dit denkbeeld al of niet juist is. Vandaar ook dat het, nu dit empirisch materiaal nog niet bekend kan worden verondersteld, niet mogelijk is hier alvast een korte samenvatting te geven van de opbouw van het betoog en de belangrijkste gedachten van dit werk in zijn geheel. Hun uiteindelijke vorm hebben ze pas heel geleidelijk gekregen in een nauwlettend bestuderen van historische feiten, in een gedurig controleren en herzien van eerdere gedachten en vermoedens in het licht van wat later binnen het gezichtsveld kwam te liggen. Zo zullen ook de gevolgde opzet en methode pas

volledig begrijpelijk worden, wanneer men het onderzoek in zijn geheel voor ogen heeft. Op deze plaats moet het, om de lezer de toegang te vergemakkelijken, voldoende zijn er enkele problemen uit te lichten.

In hoofdstuk 2 vindt men diverse reeksen voorbeelden waarmee de beweging als het ware versneld kan worden weergegeven. Op een beperkt aantal bladzijden zien we daar hoe, bij per reeks steeds dezelfde menselijke verrichtingen, de standaard van het gedrag door de eeuwen heen zeer geleidelijk in een bepaalde richting verschuift. We zien mensen eten, naar bed gaan of elkaar als vijanden bevechten. Langzaam verandert de manier waarop deze en andere elementaire handelingen door de individuele mens worden verricht en beleefd. Deze verandering heeft het karakter van een geleidelijke 'civilisatie', maar de eigenlijke betekenis van dit woord wordt pas duidelijk aan de hand van de historische gegevens. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat de gevoelens van schaamte en gêne in de loop van dit proces in specifieke zin veranderen, en welk een beslissende rol dat speelt in datgene waar het bij 'beschaving' om gaat. De standaard van het maatschappelijk geboden en verboden gedrag verandert; de drempel van de maatschappelijk aangekweekte angst- en onlustgevoelens verschuift dienovereenkomstig, en zo blijkt het vraagstuk van de sociogene menselijke angsten een van de kernproblemen van het civilisatieproces te zijn.

Hiermee ten nauwste verbonden is de volgende problematiek. In de loop van het proces der beschaving groeit de afstand tussen het doen en laten en heel de psychische structuur van kinderen enerzijds en volwassenen anderzijds. In deze verwijdering ligt bijvoorbeeld de sleutel ter beantwoording van de vraag waarom sommige volkeren of groepen volkeren ons 'jonger' of 'kinderlijker' lijken, terwijl andere een 'oudere' of 'meer volwassen' indruk maken. Met deze woorden proberen we uitdrukking te geven aan de verschillen tussen die samenlevingen wat betreft het soort civilisatieproces dat ze hebben doorlopen en de daarin bereikte fase. Dit is echter een probleem op zich, dat verder buiten het kader van dit werk moest blijven. De reeksen voorbeelden en begeleidende beschouwingen, die hoofdstuk 2 vullen, tonen in elk geval één ding heel duidelijk: het specifieke proces van de psychische 'volwassenwording' in de westerse samenlevingen, dat de psychologen en pedagogen tegenwoordig geregeld voor problemen plaatst, is niets anders dan het individuele beschavingsproces waaraan in geciviliseerde samenlevingen ieder opgroeiend mens, gegeven het eeuwenlange maatschap-

pelijke beschavingsproces, van jongs af in meerdere of mindere mate en met meer of minder succes automatisch wordt onderworpen. Daarom valt de psychogenese van de habitus van volwassenen in dit type samenleving niet te begrijpen, als ze van de sociogenese van onze 'beschaving' wordt losgemaakt en onafhankelijk daarvan bekeken wordt. Volgens een soort 'sociogenetische grondwet'* doorloopt ieder individu gedurende zijn kleine geschiedenis opnieuw iets van dezelfde processen die zijn samenleving in de loop van haar grote geschiedenis heeft doorgeemaakt.

Hoofdstuk 3 beoogt meer inzicht te geven in bepaalde processen op het vlak van deze grote geschiedenis. Het stelt zich tot taak voor enkele nauw omschreven gebieden duidelijk aan te geven, hoe zich de opbouw van de Europese samenleving in de loop van de geschiedenis steeds wijzigt en hoe deze continue structurele verandering te verklaren is; daarmee wordt tevens de weg gewezen ter beantwoording van de vraag waarom binnen datzelfde kader de gedragsstandaard en de psychische habitus van de Europese mensen veranderen.

Men ziet daar bijvoorbeeld het maatschappelijk landschap van de vroege Middeleeuwen geschilderd, met zijn talrijke burchten van groot tot

* Deze uitdrukking mag niet worden misverstaan in die zin, als zouden alle onderscheiden fasen van de maatschappelijke geschiedenis weer net zo zijn terug te vinden in de persoonlijke geschiedenis van ieder 'beschaafd' mens afzonderlijk. Niets zou onzinniger zijn dan in het leven van individuele mensen op zoek te gaan naar bijvoorbeeld een 'geldloos feodaal-agrarisch tijdperk', een 'Renaissance' of een 'hoofs-absolutistische periode'. Dergelijke begrippen hebben allemaal betrekking op de structuur van maatschappelijke formaties in hun geheel.

De bedoeling is hier te wijzen op het elementaire gegeven dat ook in een beschaafde samenleving geen mens beschaafd ter wereld komt en dat het individuele beschavingsproces, waaraan ieder menselijk wezen zich onvermijdelijk onderworpen ziet, een functie is van het maatschappelijke beschavingsproces. Weliswaar vertoont de structuur van affecten en bewustzijn bij kinderen derhalve een zekere verwantschap met die van 'onbeschaafde' volkeren. Bij volwassenen geldt hetzelfde voor die laag in de psyche, die met het voortschrijden van de beschaving zo sterk onder censuur kan komen te staan dat alleen bijvoorbeeld dromen nog als uitingsmogelijkheid resten. En aangezien in onze samenleving nu eenmaal iedereen vanaf het eerste ogenblik van zijn bestaan aan de invloed en het modellerende ingrijpen van 'beschaafde' volwassenen is blootgesteld, is het inderdaad zo dat ieder individu opnieuw een beschavingsproces moet doormaken tot het de standaard bereikt waarop in de loop van haar historie zijn samenleving is uitgekomen. Toch impliceert dit alles geenszins dat individuele mensen dan ook de diverse historische stadia van het maatschappelijke civilisatieproces moeten doorlopen.